

Тыва Республиканың Барьын-Хемчик кожуннун Хонделен
муниципалдыг бюджеттиг ортумак ниити билиг школазы

Чөпшээрээни

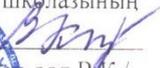
өөредилге талазы-биле
директорнун
оралакчызы

/Ооржак С.К./
« 23 » 08 2023 ч

Бадыгааны

Хонделен муниципалдыг
бюджеттиг ортумак
билиг школазының
директору

/Кетен-оол В.К./

11-ги (он бирги) класска
тыва чогаал эртеминге
ажылчын программа
2023-2024 өөредилге чылы

Неделяда 2 ш
Бүдүн чылда: 68 шак

Тыва дыл болгаш чогаал башкызы
Ооржак Саида Кысыгбайовна тургускан

Хонделен 2023

Тайылбыр бижик

Ортумак ниити өөрөдигениң 10-11 класстарыңа «Төрөөн (тыва) литература» эртеминге чижек программа (улаштыр – Программа) өөрөдигениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөрөдиге кезээнде өөрөдигениң кол ниити чадазында литература эртемин шиңгээткен турар ужурлуг түңнелдерге даянып кылдырган. Ол ышкаш «Тыва аас чогаалы болгаш литература» (тург.-авт. Д. С. Куулар, А. М. Монгуш, 1994 г.) болгаш ниити өөрөдигениң 5-11 класстарыңа «Тыва аас чогаалы болгаш литература» (тург.-авт. Е. Т. Чамзырын, М. А. Кужугет, Л. Х. Ооржак, 2012 г.) чижек программаларга даянган (протокол 28.06.2016 г. № 2/16-з).

Ному : Е.Т.Чамзырын, А.Х.Херел, М.Н.Ооржак “Тыва чогаал”, Кызыл 2022 ч.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНЕЛДЕРИ

Бот-тускайлаң түңнелдери:

– чоннуң чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарының, ажыл-ижиниң кадагалакчызы, төрөөн чогаалга, чоннуң культуразыңа, дылыңа хумагалыг, хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру;

– тыва чоннуң сураглыг чогаалчыларың, чогаал салгакчыларының дамчыдылганың делгем шиңгээдип алыры;

– аас чогаалды, чечен чогаалды болгаш чаңчылдарны кадагалаарының ужур-утказың, харысалгалың медереп билир, салгалдарның ук-төөгүзүн шинчилээринге киржилгелиг, чоннуң ниити культуразы дээш сагыш човап билири;

– биче буурай чонунуң төлөөлекчизи, хөй нациялыг Россия күрүнезиниң хамаатызы кылдыр бодун медерип билири;

– кижиниң сагыш-сеткил шынарларын сайзырадыры, тыва чечен чогаалга болгаш культурага, делегейниң болгаш Россияның чоннарының чечен чогаалдарыңа болгаш культураларыңа хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру.

Метапредметтиг түңнелдери:

– чидиг айтырыгны илередип, гипотеза үндүрүп билири, медээлерни чыып, бодунуң туружун бадыткаар барымдаалар тургузуп, көргүзери, аас болгаш бижимел ажилдарга чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны аңгылап билири, тыва дылга түңнелдерни чедимчелиг үндүрүп, чугаалап билири;

– бодунуң ажыл-чорудулганың шын мөөңнеп билири, ону үнелээри, сонургалдарының угланышкыннарын тодарадыры;

– бот-тускайлаң ажилдарыңа деңнээр аргаларны ажыглап билири;

– угаап шиңгээдирин болгаш харылзажылга аргаларын ыяк билир сорулгаларны шиитпирлээрде, информацияның янзы-бүрү бижимел барымдааларын (словарьлар, энциклопедиялар, Интернет-курлавырлар д.о.ө.) бот-тускайлаң ажыглап билири.

Кол ниити өөрөдиге программаның шиңгээдириниң метапредметтиг түңнелдери өөрөдигениң бүгү талалыг үш бөлүктүг кылдыныгларын – башкарнып билирин, угаап шиңгээдирин база харылзажылга аргаларының билип алганыңа хамааржыр.

Өөрөдигениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

– сорулгаларны боду тодарадыр, сорулгаларны чедип алганының хемчээл болгаш демдээн үнелээрин билир;

– ажыл-чорудулгада салдырган сорулганы чедип алыр ажыл-чорудулга үезинде тургустунуп болгу дег шаптараазыңнарны билир;

- өөредилге үезинде болгаш амыдырал байдалдарындасорулгаларны салып алып болгаш тодаргайлап чугаалап билир;
- бодунуң мурнунда салдынган сорулганы чедип алырда, эргежокчугула, ооң иштинде үе болгаш өске боттуг эвес, курлавырларны үнелээр;
- сорулгаларны чедип алып аргаларны шилиир, салдынган сорулгаларның шиитпирин күүседирин планнап билир;
- салдынган сорулганы күүседиринге эргежок чугула курлавырларның үре-түннелдин медереп, мөөңнөп билир;
- бодунуң ажылын база чедип алган түннелин баш удур салган сорулга-биле деңнеп, түңнеп билир;
- бодунуң ажил-чорудулгазын хынаар болгаш үнелээр арга-мергежилдиг болур кылдыр өөренип алып.

Өөредилгени угаап шингээткениниң бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

- сорулгаларны шиитпирлээринге түннээр аргаларны тывар, ооң иштинде делгеренгей медээни дилээр болгаш аңаа барымдаалап, чаа сорулгаларны (өөредир болгаш угаап шингээдир) мурнунга салыр;
- медээге сайгарылгалыг үнелел бээр болгаш аңгы-аңгы үзел- бодал, турушту бодунуу-биле тайылбырлаар; бижимел медээ барымдааларда чөрүлдээлерни демдеглээр;
- бижимел медээ барымдааларда илереткен боттуг сырый харылзаалар болгаш чөрүлдээлерни көргүзөрдө, янзы-бүрү модель- схемалыг аргаларны ажыглаар;
- өске кижиниң кылдыныглар болгаш бодалдарынга хамаарыштыр барымдаалыг шүгүмчүлелди көргүзөр болгаш бадыткаар; бодунуң бодалынга хамаарышкан шүгүмчүлелдиг саналдарга шыдамык болгаш угаанныг хамаарылгалыг болур, оларны хууда өзүлдениң курлавыры кылдыр көөр;
- өөредилге эртеминиң билиг кызыгаарындан үнүп, шингээдир аргаларны болгаш кылдыныгларны делгем күүседир тускай сорулгаже угланган чаа арга-мергежилди дилээр;
- билигге хамаарыштыр өскелерниң талазындан болгаш бот- курлавырын чугулага албышаан, өөредилгениң бот-тускайлаң уг-шиин тургузар;
- угаап шингээдиринге хамаарышкан аңгы-аңгы туруштарны медереп билип, солуп аар болгаш быжыг тудар;
- бүдүн чүүлдүн кезектериниң аразында күүседир ужурлуг чугула харылзааларны тодаргайлаар, онзагай чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны аңгылаар;
- деңнээр, деңнештирер, бөлүктээр;
- планнар, тезистер, конспектилер тургузуп өөренип алып.

Өөредилгениң харылзаажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

- албан-херек харылзаажылганың бүгү чажыттарын, ол ышкаш улуг улус-биле (өөредилге черинге, ол ышкаш оон дашкаар) чорудар, албан- херек харылзаажылгага эш-өөр шилиирде, амы-хууда тааржырындан эвес, а удур-дедир үзел-бодалдың, харылзааның түңнелин бодап, шилип алып;
- бөлүк-биле ажил боттандырып тура, бөлүктүн удуртукчугузу, ол ышкаш янзы-бүрү байдалдарның күүседикчизи (идеялар идип үндүрүкчүзү, шүгүмчүлөкчи, күүседикчи, ойнакчы, эксперт дээш о.ө.) болуру;
- ажилды шын, ырактан харылзаажып база удур-дедир таарыштырган харылзаа байдалынга дүүштүрер болгаш күүседир;
- аас болгаш бижимел байдалдарга дүгжүп турар дылдың аргаларын ажыглап,

бодунуң бодалын делгеренгей, бадыткалдыг болгаш ылап шын илередир;

– маргыштыг таварылгаларны билип алыры болгаш оларны өөскүтпези, албан-херек болгаш өөредилгеге хамаарышкан бот-хуузунуң хамаарылгазын, бодалдарын чок кылыр, ырадыр;

– сөзүглелдин утказын аас болгаш бижимел хевирге кыска азы делгем дамчыдар;

– монолог, диалог болгаш ниити чугааны чорударын билири, бодалды илередип чугаалаары, харылзажылганың сорулгазынга дүүштүр дылдың чурумалдыг аргаларын (сөзүглел, таблица, схема, аудиовизуалдыг одурут дээш о.ө.) ажыглап билир;

– барымдааларны шилири, түңнелдерни тодарадыры, бодунуң ажыл-чорудулгазын аас болгаш бижимел хевирге түңнөп илередир кылдырөөренип алыр.

Предметтиг түңнелдери:

Доозукчу:

1. Төрээн (тыва) чечен чогаалды номчуп, чугула апарган таварылгада орус болгаш делегей чоннарының чечен чогаалдары-биле деннеп, ниити темалар азы чидиг айтырыглар көдүрүп турар ийи азы оон хөй сөзүглелдерден чижектерни сайгарылгалыг киирип, шиңгээткен билиин көргүзөр кылдыр өөренир.

2. Аас болгаш бижимел хевирге бодунуң номчукчу дуржулгазын түңнээр болгаш сайгарар, тодаргайлаарга:

– сайгарар чечен чогаалдың шилилгезин кылыры, чогаалдың темазын (темаларын), ол ышкаш ооң көдүргөн чидиг айтырыгларын (чогаалда киирген утка-хөөн база чажыт утка-хөөн) барымдаага үндезилеп сайгарар;

– бодунуң чугаазының тезистерин илередирде, чидиг айтырыглар көдүргөн болгаш сайгарылга негеп турар чогаалдарның үзүндүлерин ажыглаар;

– чогаалды сайгарар, чогаалдарның ийи (азы оон хөй) кол темаларын азы бодалдарын аңгылаар, сюжетте оларның хөгжүлдезин, удур-дедир харылзаалыын болгаш бот-боттарының аразында салдарын тодарадып, ооң-биле чечен чогаалдың нарынын ажыдып сайгарар;

– авторнуң шилээни жанр-аймаан сайгарар, чечен чогаалдың кезектериниң: болуушкуннар хөгжүлдезиниң девискээри болгаш үези; болуушкуннарны көргүзөр аргалар болгаш хөгжүлдези; маадырларны шилиир аргалар болгаш оларның аажы-чаңын, бодалдарын хөгжүдөр азы ажыдар аргалар – хөгжүлдениң болгаш харылзааларның онзагайын ажыдар;

– чечен чогаалда ажыглаттынып турар сөстөр болгаш сөс-домактың сөзүглел-биле сырый харылзаалыг утказын (көжүргөн болгаш ужур- уткалыын) тодарадыр, оларның аянында чаа чүүлдүң (көрүштүң) идеязы, үзел-бодалы, сагыш-сеткил илерээшкинниг утка-хөөнүндөн, эстетиктиг ужур-утказындан үнелээр;

– чечен чогаалда ажылдап киирген тодаргай тургузугну (композицияны) шилээнин сайгарары (сөзүглелдин тодаргай кезектерин таарыштыр тургусканы, удур-дедир харылзаалыы, оларның композиция тодарадырынга кандыг аргалыг дузалап турары болгаш номчукчуга кандыг эстетиктиг салдарлыг бооп турарын өөренип алыр.

3. Дараазында ажылдарны үре-түңнелдиг чорудар:

– кичээлде өөренип турары чогаалга хамаарыштыр айтырыгларга делгеренгей харыыларны бээр азы чогаалдың чечен делегейин бүрүнү- биле билип турарын, чечен чогаалдың бижиттинген угланыышкынынга (агымынга) болгаш төөгү-культурлуг үеге хамааржырын тодарадып, чогаалдарга улуг эвес рецензияларны боду бижиир;

– чогаалга хамаарыштыр төлевилел ажылдарын кылыр, бодунуң үндезинниг бодалдарының утказын илередип тайылбырлаар кылдыр өөренип алыр.

Доозукчу:

– чогаалдың сөзүглелинге төөгү-культура талазы-биле тайылбыр бээр (ооң иштинде

музейниң, чурт-шинчилел библиотекарның, төөгүлүг документиленниң дээш о.ө. курлавырларын ажыглаар);

– чечен чогаалды, ооң иштинде чечен чогаал сайзыралының объектилик хоойлуларын болгаш авторнуң онзагай субъектилик шынарларны боттандырып турарын холбаштырып сайгарар;

– чечен чогаалды гуманитарлыг билигге хамаарылгалыг эртемнерни (философия, история, этнопсихология болгаш өске-даа) бүгү талазы-биле холбаалыг сайгарар;

– эпиктиг, шии азы шүлүк чогаалдарының кайы-бирээзиниң (чижээ, кинофильм азы шиижиткен көргүзүг; уран номчулганың бижидилгези; чогаалга хамаарыштыр чуруктар сериязы) утказын илередип тайылбырлаарын билип алыр аргалыг.

Доозукчу:

– делегей литературазында тыва чечен чогаалдың туружу болгаш ужур-утказын;

– амгы үениң чечен чогаалдарының дугайын;

– эң-не билдингир чечен чогаал дугайында бижээн курлавыр, ооңиштинде Интернет четкизи;

– чечен чогаал өөренир эртемде төөгү-культура талазы-билешинчилээр арга дугайында;

– XIX болгаш XX чүс чылдарда чогаал сайгарар төөгүлүг ажил-чорудулга дугайында;

– чечен чогаал угланышкынарның азы агымнарының эң-нешылгараңгай азы ылгалдыг демдектериниң дугайында;

– литературлуг угланышкынар: соцреализм, реализм;

– тыва чечен чогаалдың шылгараңгай чогаалчыларының аттары, оларның чогаалдыкчы намдары, кол чогаалдарның аттары, национал культурада «мөңгө маадырлар» азы ниити маадырлар аттарын билип алыр аргалыг.

Чечен чогаал теориязын өөренип тургаш, доозукчу:

– теория билиишкынерин ханы өөренир;

– чогаал сайгарылгазының аргаларын шингээткенинден номчукчу дуржулгазы бедик кижиниң иштики хереглелин тургузарын шингээди алыр.

11-ги класска «Төрөөн (тыва) литература» эртемниң ужур-уткалыг кезээ

Амгы тыва литература.

Амгы тыва литератураның хөгжүлдезиниң байдалы. «Эде тургузуушкуннуң» чалгынының тыва чогаалчыларның чогаалдыкчы ажил- ижинде илерээни. Шүлүк болгаш проза чогаалында чаа бодал дилээшкынер. Тыва чогаалчыларның төөгү темазына, чоннуң ёзу- чаңчылдарына болгаш тыва дылга сонургалы.

Өзек темалар: кижиниң болгаш бойдус, төрөөн чер, человек и природа, родина, шүлүк чогаалының ужур-утказы, сөстүң хостуу, өг-бүлө, чогаалдарда шүгүмчүлээшкын темазы.

Амгы үениң чогаалчыларының бот-хуузунда аяны: В.С.Серен-оол, А.А.Даржай, М.К.Өлчей-оол, М.Б.Доржу, М.Б.Көжелдей, Э.Л.Донгак, М.М.Дуюнгар, Ч.Б-К.Ирбижей, Ш.М.Суван, А.Ү.Күжүгет, Н.Ш.Куулар, Э.Б.Мижит, О.К.Тун-оол, А.С.Бегзин-оол, М.Н.Ооржак болгаш о.ө.

Тываның херээжен чогаалчылары

Тываның орус дылдыг чогаалчылары. Чогаалчыларның очулга ажил-чорудулгазы.

Амгы шүлүк чогаалы. Проза болгаш драматургияның амгы байдалы. Өгбелерниң бурунгу ёзу-чаңчылдарынче кичээнгей. Улустуң аас чогаалының болгаш делегей литературазының чогаалчыларның чогаалдыкчы ажил-ижинге салдарлы.

Литературлуг каттыжыышкыннар.

Кызыл-Эник Кыргызович Кудажының намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

К-Э.К.Кудажы – шүлүкчү, прозачы, драматург, очулдурукчу, публицист. Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында шүлүк чогаалы. Тыва литератураның сайзыралына кириген үлүү. Улуг хемчээлдиг калбак чогаалдары – повести «Ыржым булуң», «Ырак булут», «Ырлыг булак» болгаш о.ө. тоожулары.

К-Э.К.Кудажының шии чогаалы. Шии чогаалдарында хүннүң чидиг айтырыын көдүрүп турары, чечени. Тываның, Якутияның, Киргизияның болгаш Моолдуң театрларына К-Э. К. Кудажының шиилерин салып турганы.

К-Э.К.Кудажының чогаадыкчы ажыл-ижинде очулга ажылы. А.С.Пушкинниң, Л.Н.Толстойнуң, С.П.Гудзенконуң, К.И.Чуковскийниң, Е.Я.Ильинниң болгаш о.ө. чогаалдарны очулдурганы.

Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг-Хем».

Романның төөгү-революстуг темалыг угланыышкынны. Чечен \е болгаш девискээр. Төөгүлүг кижилерниң омур-хевири, прототиптер. Кол маадырларның омур-хевирлеринде Тыва күрүнениң салым-чолунуң илерээшкени. Чон болгаш эрге-чагырга, кижилерниң төөгүгө арттырган истери. Хувискаалдың салдары-биле чоннуң медреселиниң оттуушкуну, чаа социалистиг идеалдар.

Чогаалдың композициясы. Роман-эпопеяның адының ужур-утказы. Романда символдар.

Буянның мөзү-шынар оруунда дилээшкыннер. Чаа амыдыралче чүткүл. Маадырның меге болгаш авыяастыг чорук-биле чидиг үскүлежи. Чоннуң амыдыралында чөптүг болгаш чөптүг эвес талаларны чырытканы, салгал дамчаан чаңчылдарны үрөп турары.

Сүлдемниң омур-хевири, ооң мерген угааны, шын дээш туруштуу, күш-ажылга ынаа. Тыва өг-бүледе уруглар кижизидилгези, улуглар болгаш уругларның аразында харылзаа. Ада-ие кижиниң омур-хевири.

Чогаалда чөрүлдээлерни чырытканының онзагайы. Чөрүлдээлерни илередиринге авторнуң дилээшкыннери. Роман-эпопеяның тыва литератураның хөгжүлдезинде төөгүлүг салдары.

Орус болгаш национал литератураларда төөгү-реалистичи чогаалдар. М.Шолохов “Оожум Дон”, Н.Задорнов “Амур хайырааты”, Ч.Лодойдамба “Арыг суглуг Тамир” болгаш о.ө.

Комедия «Долуманың хуулгаазыны».

Комедияның тема, идеясы. Шииде чөрүлдээ. Бот-тогдунар, ийи арынныг аажы-чаңны сойгалааны. Тыва литературада Ширижиктин омур- хевириниң «бичии кижиниң» омур-хевирлии бооп турары.

Комедияның дылының уран-чечени. Баштактаныышкын, кыжырыг, дузаашкын аргалары. Монолог, диалогтарның, ремаркаларның шииде ролью.

Шииниң маадырлары. Долуманың омур-хевири. Даш-оол биле Ширижиктин аразында хээрек харылзаа. Амыдыралда кижилер аразында хээрек харылзаалар.

Комедияның сюжеди. Шииниң кульминациясының онзагайы.

Екатерина Туктуг-ооловна Танованың намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Тываның Улустуң чогаалчызы, журналист, прозачы, драматург, очулдурукчу Е.Т.Танованың чогаадыкчы ажыл-ижи. Шүлүктери, проза, шии чогаалдары.

Е.Т.Танованың тыва литератураның сайзыраарына кириген үлүг- хуузу.

Тоожу «Дошкун чылдарның чазы» (шилиттинген эгелер).

Чогаалда мөзү-шынар айтыры, темазы, идезы. Репрессия чылдарын чурттап эрткен салгалдың берге салым-чолу. Кол маадырның салым-чолу, ооң аажы-чаңы, амыдыралында таварышкан бергелерниң туруштуг кижилерниң болурунга салдарлыы. Эрге-дужаалче чүткүп турар кижилерниң омур- хевири. Авторнуң үзел-бодалының быжыг туруштуу. Кады качыгдап билир, кичээнгейлиг болурун кыйгырган болгаш арын-нүүр айтырыглары.

Чогаалда чечен үе болгаш девискээр. Чогаалдың төөгү барымдаалыы, кижизидикчи ужур-утказы.

Василий Бора-Хөөевич Монгуштуң намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Каттырынчыг болгаш сойгалаан уткалыг чогаалдарда В. Б-Х.Монгуштуң салым-чаяянының илереп келгени. Каттырынчыг болгаш дузаашкынның чогаалдары: «Каткы бажы каткан эвес», «Кадай-кыстың чаңы чараш», «Бодун мактаар болбас тенек».

Этикага болгаш ниитилел чидиг айтырыглар көдүрген чогаалдарда чоннуң үзел-бодалының илереп турары. Улустуң аас чогаалының салым-чаяянының болурунга салдары.

Чечен чугаа. «Каткы бажы каткан эвес»

Чечен чугааның идея-тематиктиг угланыышкыны.

Светлана Владимировна Козлованың намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Тыва литератураның болгаш уран чүүлдүң хөгжүлдезинге С.В.Козлованың кириген үлүг-хуузу. С.В.Козлова – шүлүкчү, журналист, очулдурукчу, маадыр ие.

С. В. Козлованың төрөөн черге ынакшылын илереткен шүлүктери.

«Чаражын аар!» деп шүлүктүң идеялиг уг-шии. Чогаалда үе болгаш чечен девискээр. Ава кижиниң омур-хевири, амыдыралдың шынның арыннарын ханы болгаш сагыш човангыры-биле билип турары. Тыва чоннуң ёзулалдарына болгаш чаңчылдарына хамаарылгазы.

«Агы» деп шүлүкте кижиниң болгаш бойдустуң тааржып, чаңгыс аай болу бээри. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалы. С. В. Козлованың шүлүктеринде тыва чоннуң делегей көрүүшкүнү.

Шүлүглел. «Сыра».

Чечен үе, чечен девискээр. Шүлүглелдин сюжеди болгаш композициязы. Шүлүглелдин бижиттингениниң төөгүзү, тургузуунуң онзагайы.

Аваның – сурагылыг хамның омурунуң шынның үндезинни. Эрткен болгаш амгы үениң удурланышкак талаларын көргүскени.

Шүлүглелдин идеялиг утказы, темазы, дылының чончузу. Сыраның символиктиг утказы.

Чогаалдың адының ужур-утказы. Шүлүглелде деталь, монолог, диалогтар.

Тываның орус дылдыг чогаалчылары (допчулал)

Тываның орус дылдыг чогаалчыларының тыва литератураның сайзыралына үлүг-хуузу. Тыва дугайында төөгү ужур-дузалыг чогаалдар: А. Пальмбах «Века и годы», В. Мачавариани «В Танну-Тыва». И. Г. Сафьяновтуң Тыва дугайында очерктери.

«Исток» аттыг литературлуг бөлгүм. В.Ермолаев, А.Пахомов, С.Козлова, Н.Сердобов, А.Емельяновтуң болгаш өскелерниң-даа чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.

Поэзия. Г.И.Принцева, Э.Б.Цаллагованың шүлүк чогаалы.

Монгуш Баянович Доржунуң намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

А.М. Горький аттыг Москваның литература институтунун баштайгы тыва доозукчузу.

Төрээн чер, ынакшыл темазы, чааскаанзырал, бот-сайгарылгылыг чогаалдарның онзагайы.

М.Б. Доржунун чогаал делегейинде тыва аян-хөөн, маажым сеткил- сагыш, чончу, “бөдүүн” окур-хевирлер. Шүлүктөрнүн бижиттингенин онзагайы, ажык, бөдүүнү.

Шүлүк «Ава сүдү». Ава кижинин окур-хевирин, аңаа ханы ынакшылды көргүскен шүлүктери: “Чааскаан”, “Авамның ыры”, “Вокзалга”, “Ава сүдү”, “Авам чокта”. Лириктиг маадырның сагыш- сеткилинин уяны.

Метиативтиг лириканың илерээшкини. Амыдыралдың үнези, кижини, бойдус – бо бүгүнүн уран сөскө үнүп келгени.

Шүлүк «Тыва аъттар».

Тыва чоннун амыдыралының шүлүкте илереп келгени. Амыдырал, аажы-чаң болгаш ёзу-чаңчылдар. Тыва кижинин аът малынга ынаан, аңаа хумагалыын көргүскени. Чогаал дылының уран-чечен аргаларының дузазы-биле аът малдың чоруун илереткени.

Ада-чурттуң дайынының чылдарында тыва чоннун патриотчушимчээшкини.

Александр Александрович Даржайның намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

А.А.Даржайның чогаадыкчы ажил-чорудулгазының хөй талалы. Тыва литератураның, культураның хөгжүлдезинге кириген үлүг-хуузу.

Чогаадыкчы ажил-чорудулгазында мөзү-шынар, ат-алдар, арын-нүүр темазы. Төрээн чер, найырал, ынакшыл темазына бижиттинген шүлүктөрнүн онзагайы, бот-тускайлаңы.

А.А.Даржайның очулга ажылы. А.С.Пушкин, М.Ю. Лермонтов, А.А.Блок, Т.Г.Шевченко, С.А.Есенин, М. Горький, А.Л.Барто база Гарсиа Лорканың, Бертольд Брехттин болгаш делегей литературазында оон-даа өске классиктернүн чогаалдарын очулдурганы. Россия чоннарының литературазында болгаш делегей литературазында А.А.Даржайның ады.

А.А.Даржай – төрээн черинин, төрөл чонунун, төрээн дылының алгакчызы.

Проза-шүлүк «Дазыл».

Проза-шүлүкте мөзү-шынар болгаш философчу угаап-бодаашкын. Дазылдың символиктиг окур-хевири. Бойдус дузазы-биле кижинин иштики делегейин болгаш сагыш-сеткил илерээшкинин көргүзөр арганың дээштии. Чогаалдың чидиг чөрүлдээли. Авторнун туружу. Дазылдың болгаш Бүрүлөрнүн окур-хевири.

Сагыш-сеткил ядаралының дугайында билиишкин. «Дазыл» деп проза-шүлүктүн ханы философчу утказы, маадырларның сагыш-сеткил талазы-биле байдалы, силен (бодал чок) чорукту сойгалаашкыны, мөзү- шынар бот-сайзыралче чүткүл. Үе болгаш шын амыдырал айтырыгылары. Чогаалдың жанрының онзагайы.

Шүлүк «Хемнер бирде...».

Шүлүктүн идея болгаш тема угланышкыны, философчу утка-хөөнү. Ниитилел амыдыралында мөңгө темаларны көргүскени, авторнун туружу

Шүлүглел «Игил ызы»

Чогаалчының чогаадыкчы ажил-ижинде чоннун амыдыралының онзагай талалары. Идея болгаш тема угланышкыны, философчу укур- утказы, үзел-көрүш.

Шүлүглелдин композиция, сюжет онзагайлары. Чогаалдың улустун аас

чогаалы болгаш торулга чугаалар-биле үндезинни. Игил дугайында тоолчургу чугаа.

Өскүс кастың ыызы болгаш игил аялгазының чүүлдешкээ. Амыдыралды бойдус-биле чергелештир уран, чергелешкек чуруп көргүзөр арга. Дылдың чурумалдыг аргаларының дээшти: катаптаашкыннар, монологтар, диалогтар.

Трагедия «Четкер четкизи»

Совет амыдырал соонда шынныг үени «Четкер четкизи» деп шииде көргүскени. Чогаалда чөрүлдээ, ооң амыдыралчы чылдагааннары. Кем- херек үүлгеткен, үүлени чүктээн аныяк кижиниң төөгүзү.

Кол маадырның – көдээ оол Кежиктин арыг бодалдары. Чуртталганы чаа арыннар-биле эгелээр дээн күзели. Эрткен амыдыралдың «хөлегезиниң» (уржуктарының) маадырның амыдырал-чуртталгазынга салдары.

Шииниң композициязы. Салгалдар кижизидилгезиниң айтырыынга хамаарыштыр авторнуң туружу. Чогаалдың дылының онзагайы.

Чинагийн Галсан (Шыныкбай оглу Чурук-Уваа). Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Лейпциг университетиниң доозукчузу делегейде ады-сураа алгаан моол – этниктиг тыва Чинагийн Галсанның чогаадыкчы ажыл- чорудулгазы.

Төрээн черинге кызыгаар чок ынакшылын алгап, йөрээген ыраажы. Шүлүктери. Тыва чоннуң бурунгу амыдыралын, чаңчылдарын, тура- соруун делгем чуруп чорууру.

Чечен чугаа «Хара Хөл», ооң улустуң аас чогаалы-биле сырый холбаалы. Чогаалдың дылы.

Тоожу «Дошкун чылдарның тоожузу». Чогаалдың тема болгашидеязы.

Владимир Седипович Серен-оолдун намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

В.В.Серен-оол – шүлүкчү, драматург болгаш очулдурукчу. Ооң тыва чечен чогаалдың болгаш уран чүүлдүң хөгжүлдезинге арттырган чаартыкчы үлүг-хуузу, бот-тускайлаң онзагай үнү, кайгамчык талантызы.

Төрээн чер дугайында шүлүктериниң тыва аян-хөөннүү, улустуң аас чогаалы-биле холбаалы.

В.В.Серен-оолдун шүлүктеринде мөзү-шынар, бойдус болгаш сагыш- сеткил камгалалының темазына бижиттинген чогаалдар. Тыва шүлүк жанрының сайзыралына кириген үлүү. “Илиглер”, “сөөмнер”, “карыштар”, “кырылар”, “төш чартыктары”, “кулаштар” деп чаа хемчээлдерлиг шүлүктериниң тургузуунуң, утка-хөөнүнүң онзагайы. Сестээн, дөрттээн шүлүктерде философчу мерген бодалдар, уран-чечен денелгелер.

Монолог аргазының лириктиг маадырларның сагыш-хөңнүн илередир онзагайы.

«Сыгыттың аяны» деп шүлүктүң идеязы. Сыгыт-хөөмей делегей чергелиг, тыва чоннуң уран чүүлүндө чаңчылчаан хевир дээрзин алдаржыдып чурааны. Шүлүктүң тургузуу, дылдың уран аргаларының ажылгалы.

«Аржаан» деп шүлүктүң тема болгаш идеязы, бижиттингениниң онзагайы. Аржаанның өмүнээзинден чагыг мотиви. Аржаанның монологу. Кижиниң болгаш бойдус темазын монолог хевиринге амыдырал-биле холбап илередип келгениниң онзагайы. Шүлүктеринде дылдың уран чурумалды.

Шүлүк «Мээң Тывам» («Моя Тува»).

Шүлүкте төрээн чер темазы. Кол идеязы. Төрээн чери болгаш кижиниң иштики сагыш-сеткили деп билиишкиннерниң дөзү хыны быжыг, тудуш харылзаалыг дээрзин илереткениниң тускай аяны.

Чогаалдың дылының уран чурумалды, улустуң аас чогаалы-биле байлаа.

Дылдың уран аргаларының: метафора, эпитет, деңнелгелерниң ажыглалының чедингири. Шүлүкте айтырыг, кыйгырыг домактарының идеялиг салдары.

**Эдуард Люндупович Донгактың намдары болгаш чогаадыкчы
ажыл-чорудулгазы**

Э.Л. Донгактың чогаадыкчы ажыл-ижи. Ниитилелдин шынныг амыдыралы болгаш кижилерниң иштики сагыш-сеткилин көргүскени. Э. Л. Донгактың дидим үнү.

Роман «Эрги хонаштар». Романның темазы болгаш идеязы. Чогаалда чечен девискээр болгаш үе.

Тывага коллективизацияның үези, сууржуң амыдыралдың идеяларының чогаалда өөскүп, өжүп турары, ооң чылдагааннары.

Кол маадырның омур-хевири, чаа амыдырал дугайын медресеп билип турары. Кижиниң бедик идеалдарже чүткүлү, мөзү-шынар, чоннуң ёзу- чаңчылдарына, сүзүглелдеринге хамаарылгазы. Маадырның салым- чолунуң оруктары.

Чогаалда чаа салгалдың ажыл-херээниң калбарып, амыдырал хөгжүлдезиниң солун, идепкейлиин чурааны. Романда сорук киришкин: хей-аъттыы, алыс шынга дүгжүп турары. Чогаалдың дылы. Романның адының идеялиг утказы.

**Монгуш Борбак-оолович Кожелдейниң намдары болгаш
чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы**

М.Б. Кожелдей – журналист, шүлүкчү, прозаик. Ооң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Эремаа», «Часкы хаттар», «Шын кайдал?», «Төрөөн чурттан ыракка» деп тоожуларның автору.

Тоожу «Төрөөн чурттан ыракка». Тоожунуң идеязы, темазы. Тыва кижиниң төрөөн черинге ханы ынакшылын илереткениниң онзагайы. Чогаалдың идеязының, сюжеттиг шугумунуң, болуушкуннарның чөрүлдээзиниң тоожунуң адында илереп келгени.

Чогаалда чечен үе болгаш девискээр.

Кайгал Мартаажыктың омур-хевири. Хары черге тыва кижиниң алдар- адын бедик тудуп чорааны, амыдыралдың берге, нарын байдалдарында туруштуу, дидим, сагынгыры, төрөөн черинге ынаа.

Кол маадырның сагыш-сеткил хөлзээшкинин илереткениниң онзагайы. Кайгал Мартаажыктың омур-хевириниң кижизидилгелиг ужур- утказы.

«Кайгал» деп аттың утказы. Мартаажык, Алдын-Херел, Барыймаа оларның ажыл-херээ, мерген угаанныы. Репрессия темазының тоожуда илереп келгени. Дылының уран-чечени.

**Шомаадыр Дойлуевич Кууларның намдары болгаш чогаадыкчы
ажыл-чорудулгазы**

Ш.Д.Кууларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы болгаш Тываның культурлуг амыдыралы.

Роман «Баглааш» (шилиттинген эгелер).

Чогаалдың адының идеялиг утказы. Мөзү-шынар темазы. Романның философчу утказы.

Баглааш – мөңгө чоруктуң болгаш мерген кижиниң символиктиг омур-хевири. Кырган баглааштың бодалдары чогаалдың идеялиг утказын, темазын философчу ажыдып турар арга кылдыр билдинип турары. Эзим, Хадың, Чер, Кижини, Үе оларның омур-хевири. Чогаалда символдар.

Эзим, Хадың, Чер, Кижини, Үе деп билишкinnerни улуг үжүктөр-биле бижээниниң ужур-утказы.

Салгалдар аразында харылзаалар болгаш төөгүлүг болуушкуннар. Чогаалдың кижизидикчи ужур-утказы.

Найырал темазын көргүскени.Тыва чоннуң Ада-чурттуң Улуг

дайынының чылдарында амыдыралы.

Иван Тимофеевич Кузнецовтун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Очерк «Тыва эки турачы кыстар»

Фронтвик-чогаалчының чогаалдарында дайын темазы. Ровно дээш тулчуушкунга тыва эки-турачы кыстарның: Севил Ооржак, Кыргыз Норжун, Кыргыз Сынаа, Куулар Дарыя, Оюн Поля, Иргит Багбужап, Вера Байлак, Сарыглар Часкал, Монгуш Амаа, Ховалыг Пичен оларның маадырлыг чоруун көргүскени.

Антон Уержааның (Антон Уержаевич Кужугет) намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

А.Уержааның тыва шүлүкчүлөргө шылгараңгай одуруунче кирген оруу, амгы тыва литературада ады.

А.К.Уержааның шүлүктеринде философчу ханы көрүш: амыдыралдың шапкыны, кижилерниң салым-чолу, мөзү-шынар болгаш этика дугайында айтырыглар. А.К. Уержааның шүлүктеринде тыва дылдың байлаа, тургузуунуң болгаш жанрларының онзагайы, уран-чечен аргаларының элбээ. Катаптанмас омур-хевирлер, дылының чончузу, делегейи. Шүлүктерде лириктиг киирилделер, адалгалар болгаш айтырыгларның символиктиг ужур-уткалары.

Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында мөңгө үнелер дугайы: өг, баглааш, тайбың болгаш чуртталга, аас-кежик дилээр оруктар, чааскаанзырал аяны, өршээп билири, утгуптары...

Шүлүк «Ынак-тыр мен». Шүлүктүң композициязының онзагайы. Чогаалчының шүлүк бижиир салым-чаяанының уран аргазы. Кезектерниң бижиттингениниң тус-тус аян-хөөнү, түңнел мөгейиг сөстөрниң идеялиг утказының дээштии, йөрээл уткалыы.

Хамааты лирика. «Тенниг-Кыйыг», «Хараган» деп шүлүктерде төрөөн черинге ынакшыл темазы. Символиктиг чечен омур-хевирлер. Ханы философчу ужур-утказы. Авторнуң туружун илередиринге уран детальдарның салдары. Дылдың уран аргаларының ажыглалының: лириктиг киирилделерниң, адалгаларның чажыт уткалыы, уран күжү.

А.К.Уержааның чогаадыкчы ажыл-херээниң дугайында литература-критиктиг ажилдар.

Михаил Монгушович Дуюнгарның намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Чогаалчы дугайында сөс. М.М. Дуюнгар – шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу. Чогаалдарында мөзү-шынар темазын көдүргени. «Шүлүкчү» деп чогаалдың тема болгаш кол идеязы.

“Мөчөк ирей” деп чечен чугааның тема болгаш идеялиг угланыышкыны. Кол маадырның иштики монологу. Кол маадырның омур- хевир, «эрек-баарак» сеткилдиг эне ажылынга харысалгалыы, «иштики делегейиниң байлааның дээжизи». Улуг кижиниң болгаш элээди оолдуң сагыш-сеткилиниң психологтук байдалын чедимчелиг чурааны, авторнуң салым-чаяанныы, тывыштары. Чечен чугаада детальдар. Авторнуң туружу, ону илереткениниң аргалары. Дылының уран чурумалдыы. Чечен чугааның философчу, кижизидикчи утказы. Элээдилер темазынажытканының онзагайы. Мөчөк ирейге хамаарыштыр оолдарның «баштактангыларының» уржуктары, орай миннишкин.

Чечен чугаа «Чалбак-Мыйыс». Чогаалда көдүртүнген тема, идеяның угланыышкыны. Бот-тогдунар, чүгле бодунга идегээр аажы-чаңны сойгалааны. Чалбак-Мыйыстың омур-хевирин, аажы-чаңын, бодалдарын кижиниң иштики делегейин чуруп көргүзөр онзагай, күштүг уран арга кылдыр ажыглааны. Сарлык малдың омур-хевиринде кижилерниң шынарын сиңиргени. Кол маадырның иштики сагыш-сеткилинде чөрүлдээлер. Амыдыралдың дошкун хоойлулары-биле чогаал маадырыныңүскүлежиинкини.

Чечен чугааның композициясы. Детальдарның идеялиг уjur-утказы. Дириг амытаннар болгаш кижилерниң психологтуг байдалдарын шынныг чурааны, угаатканы. Дылының чедингири, чончузу.

Эдуард Байырович Мижиттиң намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Чогаалчы-психолог, космополит, философ-шүлүкчү, прозачы, драматург, эссеист, очулдурукчу Э. Б. Мижиттиң чогаадыкчы ажил-чорудулгазының делегейи. Тыва литератураның хөгжүлдезинге болгаш Тываның уран чүүлүнүң сайзыралынга Э.Б.Мижиттиң чогаадыкчы үлүү.

Э.Б.Мижиттиң поэзиясында үе болгаш девискээр, амыдырал болгаш өлүм дугайында философчу угаап-боданышкын. Үе болгаш салым-чол, чуртталга болгаш өлүм. Делегей болгаш Өртемчей. Овурлар болгаш стилистика талазы-биле байлактары. Сөзүглелдин чажыт утказы, ойзу илерединишкыннер. Шүлүктер бижиринге чылдагаан болгаш хөөн: сагыш-сеткилдин хостуу, философчу ханы уткалы, төөгүлүгүгланынышкынны.

Э. Б. Мижиттиң поэзиясында чаартылгалар, верлибрлер.

Номчукчуну делегейже, амыдыралче дорт көрүп, амыдыралдың чидиг айтырыгларынга хамаарыштыр хостуг боданырынче углаар күжү, аргазы. Бодалдарның шимчээшкини, оларның катаптап, эргилип турары. Орус дылда бижээн шүлүктери, очулгалары.

Э.Б. Мижиттиң шиилери.

Символ омур-хевирлер дузазы-биле үе, кижини, мөзү-бүдүш темаларда бижиттинген чогаалдарның ханы уткалы. Дылдың чурумалдыг уран аргаларының (метафора, эпитет, деңнелгелер, катаптаашкыннарның) ажыглалының чедингири, күжү.

Шүлүктер: «Шүлүктүн эгези», «Ховаган», «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дүрбүүшкүннүн дүрүмү». «Дугуй», «Аъттыг кижини», «Кайда силер?», «Кыйгы»

Лириктиг маадырның сагыш-сеткилин дугуй, аъттыг кижини, аза огу, доозун... деп билиишкыннерге даянып чураанның онзагайы. Үениң болгаш чоннуң салым-чолунуң символиктиг омур-хевирлери. Философчу бодалдарның ханызы. Дылдың чурумалдыг уран аргалары.

Традегия «Иениң чүрээ».

Тыва литературада ава дугайында чогаалдар. «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа» болгаш шииниң аразында холбаа.

Аваның омур-хевири. Ава кижиниң ажы-төлүнге ханы ынакшылы кандыг-даа шаптараазыннарны ажып эрте бээр дээн бодалдың илерээшкини.

Шииниң бижиттингениниң онзагайы.

Игорь Бадыраевич Иргиттиң намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Игорь Иргиттиң чогаадыкчы ажил-чорудулгазының хөй янзылы. Шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу.

Шүлүк: «Ынакшылдың сүлдези», «Сылдызым сен».

И. Иргиттиң шүлүктеринде ынакшыл темазы. Чогаалдарында бедик стиль. Лириктиг маадырның аас-кежикти хүлээп ап турар байдалы.

Алексей Сарыгларович Бегзин-оолдун намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

А. С. Бегзин-оол – журналист, шүлүкчү. Амгы тыва литературада билдингир чогаалчы. Шүлүктериниң онзагайы, дылының чончузу, омур- хевирлерниң хөй янзылы. Чогаалдың тема болгаш идеясын бот-тускайлаң ажыдар аяны. Бот кыжыртыныг аяны. “Шүлүктүн төрүттүнери”, “Шүлүкчүлер одуруунче”, “Рецензия”. Шүлүктерниң идеялиг утказы. Бижиттингениниң онзагайы, тургузуу.

Тыва аян-хөөннүү, дылының улусчузу. Элдээртиг аргазының, кыжырыг аянының ужур-утказы.

Шүлүктөр: «Ачам биле Алаш хемим», «Ачамның чагы», «Философ».

Шүлүк болгаш шүлүкчү, үе болгаш мөңгө билиишкиннер дугайында философчу бодалдар. Амыдыралдың ханы ужур-уткалыыга хамаарыштыр делгем көрүүшкүн. Шүлүктөргө идеялик утказының ханызы, бодалдарның делгеми. Кижилер аразында харылзааларны мерген угаан күжү болгаш туугай боданыышкын аргазы-биле көргүскени. Шүлүктөрдө чажыт философчу аян.

Тыва чоннуң амыдыралында үндөзүлгөн бот-тускайлаң шүлүк бижиир аян, чогаалчының үнү. Чогаалдарның бижиттингениниң бөдүүнү, улусчузу. Бөдүүн тыва ада кижиниң омур-хевиринге даянып, төрүттүнген черинге ынакшылды илереткени. Ада кижиниң амгы амыдыралче философчу көрүжүнүң делгеми.

Тываның херэежен чогаалчылары (допчулал)

Тыва литератураның хөгжүлдөзүгө херэежен чогаалчыларның кирип чоруур үлүг-хузу Е.Т. Танова, М.А. Хадаханэ, З.А. Намзырай, А.Х.-О. Ховалыг, З.С. Байсалова, Л.Х. Иргит, М.А. Күжүгеттиң болгаш өскелерниң-даа чогаалдарының жанр, хевир, тема талазы-биле дилээшкениниң ажыл-чорудулгазы.

Амгы үениң шүлүкчүлери. Роман Дамдинович Лудуптуң, Менги Наган-оолович Ооржактың чогаалчы ажыл-чорудулгазы

Шүлүкчү Роман Лудуп дугайында сөс. Онзагай угаап-боданыышкын, сөске хумагалы. Шүлүктөргө чыындызы: «Чер, Дээрниң кыйгызы». Сагыш-сеткил болгаш мөзүлүг аажы-чаң, төрөөн чер болгаш чоннуң салым-хузу.

Шүлүктөргө: «Улаастайга», «Хары черге боданыышкын». Р.Лудуптуң шүлүк чогаалында чиге тода чеченчиткен омур-хевирлер болгаш деңгелер.

Чогаалчы Менги Ооржактың чогаалчы ажыл-херээ. Шүлүктөргө баштайгы чыындызы: «Чөпшүл дең». Үштөөн шүлүктөр, оларның утказының элдээрткен онзагайы.

Очулга ажылы. Чинагийн Галсанның «Дошкун чылдарның чазы», алтай чогаалчы Михаил Бедушевтиң шиилери, «Сынару» болгаш өске-даа. Чогаалдарның дылы болгаш уран-чечен детальдары.

Тыва дылда орус литература

С. А. Есенин. Шүлүктөр. «Сыгыг дегбөөн торгу харны дүвүлендир». Төрөөн черге ынакшыл темазы. Шүлүкчүнүң сагыш-сеткилиниң төрөөн чери-биле ханы тудуш харылзаалы. Шүлүктө амыдыралдың шынныын көргүскени.

Тыва дылда Россия чоннарның литературазы

Муса Джалиль. Чогаалчының литературлуг ажыл-чорудулгазы. Шүлүкчүнүң – Совет Эвилелиниң Маадырының дайын чылдарында салым-чолу. Муса Джалиль – Ленинчи шаңналдың лауреады (чок болганының соонда).

Шүлүктөргө: «Өөрүшкүнүң сөөлгү ыры», «Хоругдаткан».

Лириктиг маадырның омур-хевириниң патриотчу болгаш маадырлыг чорук дээш үлегер-чижек бооп турары.

Муса Джалильдиң чогаалдары тыва дылда.

Любовь Никитовна Арбачакова

А. Арбачакованың шүлүктөрүнде национал аянар. Төрөөн черинге ынакшыл темазы. Шүлүктөргө композициязының онзагайы.

Шүлүктөргө: «Кырган-авам сактыышкынында», «Мээң черлерим».

Делегей болгаш даштыкы литература

У. Шекспирниң чогаалдары тыва дылда. В. Ш. Көк-оол аттыг тыва театрның сценазында «Ромео болгаш Джульетта».

«Сонеттер». Трагедия «Ромео болгаш Джульетта» (шилиттинген эгелер).

Литература теориязы

Комедия – шии чогаалының бир жанры.

Амыдыралда шынның барымдааларга баштак болгаш дузаашкынның хамаарылганы илередири. Каттырынчыг амыдыралчы байдалдар болгаш кижилерниң аажы-чаңы. Жанр талазы-биле янзылары: байдалдар комедиязы болгаш аажы-чаңнар комедиязы. Лириктиг комедия, дузаашкынның комедия, хоп-нүгүл (күткүлге) комедиязы болгаш аажы-чаңкомедиязы.

Тыва литературада дузаашкынның болгаш баштак чогаалдар. Ниитилелде четпес чүүлдер дугайын көргүскен чогаалдар.

Шүгүмчүлөп, сойгалап кирип турар чижектер.

Символ – омур-хевир, чогаалдың тема, идея болгаш уран-чечен үзел-бодалын тодарадырының чепсээ. Амыдыралдың шынныын омур-хевирлер болгаш символдар дузазы-биле дамчыдары. Чогаалда элдээрткен, чажыт утка.

Лириктиг кирилделерниң, адалгаларның стилистиктиг онзагайлары.

Барымдаалыг тоожу, ооң сюжединиң онзагайы, архив, доктаал-саавыр, сактыышкыннар, авторнуң хайгааралы.

10-11 класстарда өөрөнгөн литературлуг терминнерни катаптаары

- Чечен чогаал уран чүүлдүң бир хевир.
- Литературлуг критика. Тыва литературлуг критиканың сайзыралының дугайында.
- Чечен омур-хевир. Омур-хевирлер аайлап-баштаашкыны, омур-хевирлер тургузар аргалар. Деталь. Символ. Портрет. Психологизм.
- Бир мөзүлөш омур-хевирлер. Литературлуг характер. Чечен чогаалдың маадырлары. Персонаж. Прототип дугайында билиг. Авторнуң омур-хевир.
- Чечен үе болгаш девискээр.
- Чечен чогаал. Утказы болгаш хевир. Темазы. Идеязы.
- Чогаалдың идеязы болгаш темаларның хөй талалы.
- Чогаалдың композициязы. Сюжет. Болуушкуннарның хөгжүлдеси: пролог, дүүшкүн, өөскүдүлгө, дыңзыгышкын, чештинишкин, эпилог. Лириктиг кирилде. Чөрүлдээ. Тоожукчу автор. Авторнуң омур-хевир.
- Чечен чогаалдың кол методтары
- Литературлуг аймактар. Эпос. Лирика. Драма. Роман.
- Комедия драма жанрының хевир.
- Тыва литературада дузаашкын болгаш кыжырыг.
- Литератураның жанрлары. Эпос жанры. Лирика жанры.
- Драма жанры.
- Чогаалдың уран-чечен аргалары. Дылында уран чурумалдыг аргалар: деңнелге, метафора, эпитет, метонимия; гипербола, аллитерация, рифма.
- Шүлүк тургузуунуң онзагайлары. Интонация. Ритм. Шүлүктүң тургузуунуң аай-бажы. Шүлүктүң хемчээли. Стопа. Рифма. Строфа. Чогаалдарда символдар.
- Төөгү-литературлуг чорулга. Литературлуг угланыышкыннар.

– Төөгү-литературлуг хөгжүлдe. Литературлуг угланыышкыннар болгаш агымнар: классицизм, сентиментализм, романтизм, реализм, модернизм, постмодернизм.

Шээжилээр чогаалдар:

- А.С.Бегзин-оол. Шүлүк «Философ».
- А.А.Даржай. Проза-шүлүк «Дазыл» (шилиттинген эгелер).
- М.М.Дуюнгар. Чечен чугаа «Мөчөк ирей» (шилиттинген эгелер).
- С.В.Козлова. Шүлүк «Агы».
- А.У.Кужугет. Шүлүк «Ынак-тыр мен».
- К-Э.К.Кудажы. Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг-Хем» (шилиттинген эгелер).
- Ш.Д.Куулар. Роман «Баглааш» (шилиттинген эгелер).
- В.С.Серен-оол. Шүлүктөр: «Сыгыттын аяны», «Мээн Тывам» (шилилгелиг).

11-ги класска тыва чогаалга календарь-тематиктиг план

№	Теманың ады	Шагы	Онаалгазы	Ай, хүнү		капсырылга
				план	факт	
1.	Тыва литератураның амгы үе-чадазы	1	Арын 4-10 номчуур			
2.	К.К.Кудажы . Намдары,ажыл-чорудулгазы.	1	Арын 10, Презентация кылыр			
3.	К.Кудажы «Уйгу чок Улуг-Хем»- роман-эпопея.	1	Арын 12, айт-га харыылаар			
4	К.Кудажы «Уйгу чок Улуг-Хем». Кол омур-хевирлер.	1	Арын 30,32 Бойдус чурумалының утказы			
5	К.Кудажы «Уйгу чок Улуг-Хем». Чогаалда чечен, девискээр.	1	Арын 47,№4			
6	К.Кудажы «Уйгу чок Улуг-Хем». Ынакшыл темазы.	1	Арын 55,11 айтырыгга харыылаар			
7.	ЧСК. Чогаалда эр кижинин, ада кижинин омур-хевирин коргускени.	1	Чедир бижиир			
8.	К.Кудажы «Долуманын хуулгаазыны». Шииде чөрүлдээ, оон чылдагааннары, омур-хевирлер.	1	Арын 70, №1,2 биж-биле			
9	К.Кудажы «Долуманын хуулгаазыны» Комедияның сюжеди, дылы, уран-чечени.	1	Арын 80, 3 айтырыг харыылап алыр			
10.	ЧТ Комедия-шии чогаалының бир хевирини ЧСК Чогаадыг «Езулуг кижинин омур-хевирини кандыг болурул?»	1	Чедир бижиир, конспект кылыр			
11.	Е.Т.Танова “Дошкун чылдарнын чазы” Тематиказы, репрессия темазын чырытканы.	1	Арын 83,№2 реферат кылыр			
12.	Е.Т.Танова «Дошкун чылдарнын чазы» Сюжет, композициязы.	1	2-ги кезээ Сайгарып номчуур, арын 116, айтырыгга харыылаар			
13.	Е.Т.Танова «Дошкун чылдарнын чазы» Кижизидикчи ужур-дузазы.	1	3-ку кезээ Арын 154, айт-га харыылаар			
14.	Василий Бора-Хооевич Монгуш “Каткы бажы каткан эвес”	1	Кыска конспект, арын 159№3,4, арын 165 айт-га харыылап алыр			
15.	Ч.Т. Сатира, юмор жанрынын дугайында.	1	Конспект ар 166			
16.	С.Козлова “Чаражын аар”, “Агы”	1	Арын 172			
17.	С.В.Козлова “Сыра”	1	Арын 173			
18.	Тываның орус дылдыг чогаалчылары. И.Г.Сафьянов.	1	Арын 186 номчуур			
19.	С.А.Есенин “Сыгыт дегбээн торгу харны дувуландир”	1	Арын 189 Айт-га хар-р			
20	М.Б.Доржу “Тыва аъттар”, “Ава сүдү”	1	Ар 194,198 айт-га			

			хар-р			
21	А.А.Даржай “Далайны мөн көрбээн мөн” “Хемнер бирде...”	1	Ар 202 номчуур			
22.	А.А.Даржай “Дазыл”	1	Ар 204			
23.	А.А.Даржай “Игил бызы”	1	Арын 205,210,215			
24.	А.А.Даржай “Четкер четкизи”	1	Шиини рольдап аянныг номчуур			
25.	А.А.Даржай “Четкер четкизи”	1	Ар 229			
26.	Ч.Т.Этниктиг тываларның чогаал делегейи. Чинагийн Галсан “Дошкун чылдарнын тоожузу”	1	Ар 230,номчуур			
27.	Ч.Галсан “Дошкун чылдарнын тоожузу”	1	Арын 252			
28.	В.С.Серен-оол “Сыгыттын аяны”, “ Мээн Тывам”	1	Арын 255 Арын 259			
29.	Уильям Шекспир “Сонеттер”	1	Арын 261, утк-н сайгарар			
30	У.Шекспир “Ромео биле Джульетта”	1	Ар 262-272			
31.	Э.Л.Донгактың чогаадыкчы ажыл- ижи,допчу намдары “Эрги Хонаштар”	1	Дыннадыг кылыр			
32	Э.Л.Донгак “Эрги хонаштар”,Маадырлары, уран-чечени,дылы	1	Арын 300,Амырыннын эрткен оруун картага коргузер			
33.	М.Б.Көжелдейниң чогаадыкчы ажыл-ижи, допчу намдары	1	Арын 301 номчуур			
34.	М.Б.Көжелдей “Часкы хаттар”. Чогаалдың тема, идеязы	1	Сайг.номчуур			
35.	М.Б.Көжелдей “Часкы хаттар” Кол маадырларның характеристиказы	1	Сайг.номчуур			
36.	М.Көжелдей “Часкы хаттар”.Дылының уран-чечени.	1	Арын 360			
37.	Ш.Д.Куулар “Баглааш” 1-ги ном	1	Арын 361 номчуур			
38	Ш.Д.Куулар “Баглааш” 2-ги ном	1	Арын 369, айт-га хар-р			
39.	Ч.Т.Чурумалдыг символ.	1	Конспект кылыр			
40.	И.Кузнецов “Эки турачы тыва кыстар”	1	Арын 371 номчуур			
41.	А.Уержаа “Ынак-тыр мөн”	1	Арын 377 сайг.номчуур			
42.	А.Уержаа “Хараган”, “Хээлер”	1	Арын 384 №2			
43.	М.М.Дуюнгарның чогаадыкчы ажыл- ижи,допчу намдары “Мөчек ирей”	1	Арын 384 номчуур			
44.	М.Дуюнгар “Мөчек ирей”	1	Арын 385-393			
45.	М.Дуюнгар “Чалбак-Мыйыс”	1	Арын 393-401			
46.	Муса Джалиль “Сөөлгү ыры”	1	Арын 402 №1-3			
47.	М.Джалиль “Хоругдаткан”	1	Сайг номчуур			
48.	Э.Б.Мижиттиң чогаадыкчы намдары, ажыл-чорудулгазы.	1	Арын 404			
49.	Э.Б.Мижит “Сээк. Шыйлашкын. Мергежилге. Кыйгы”	1	Ай-га хар-р			
50.	Э.Б.Мижит “Кайда силер?”	1	Арын 418			
51.	Э.Б.Мижит “Ары”, “ Дугуй”, “Аъттыг кижи”,Дүрбүүшкүннүн дүрүмү”.	1	Арын 420			
52.	Э.Б.Мижит “Иениң ынакшылы”	1	Шиини аянныг			

			номчуур			
53.	Э.Б.Мижит «Иенин ынакшылы».	1	Арын 435			
54.	ЧСК “ Ие кижиниң кайгамчык омур-хевирин чогаалдарда көргүскени.	1	Чедир бижиир			
55.	Игор Иргит “Ынакшылдын сулдези”	1	Арын 437			
56.	И.Иргит “Сылдызым сен”	1	Арын 438 №3,4			
57.	ЧСК Чогаадыг “Мээн ынак чогаалчым”	1	Чедир бижиир			
58.	А.С.Бегзин-оол Чогаадыкчы намдары, ажыл-чорудулгазы.	1	Арын 438			
59.	А.С.Бегзин-оол “Авам биле Алаш хемим”	1	№4, ар 439			
60.	А.С.Бегзин-оол “Ачам чагы”	1	Ар 440			
61.	А.С.Бегзин-оол “Философ”	1	Ар 441			
62.	Ч.Т. Амгы тыва литературада херээжен шүлүкчүлөр.	1	Ар 442 конспект кылыр			
63.	КДН. Херээжен шүлүкчүлөр, оларның чогаалдары.	1	Айт-га хар-р			
64.	Алдыншаг Арбачакова “Кырган-авам тураскаалынга”, “ Мээн черлерим”	1	Сайг.номчуур			
65.	КДН И.Иргит “Караам оду”	1	Сайг.номчуур			
66.	Ч.Т. Амгы тыва шүлүк чогаалының сайзыралы.	1	Конспект кылыр, ар 444			
67.	Ожук дажы, хөнелер, рубаилер.	1	Арын 449			
68.	Түңнел кичээл.	1				
		68				

Ажылчын программага эдилге кылганының чылдагааны

Класс	Теманың ады	Эрттирген	Ажылчын программаны эткениниң	Херек кырында
-------	-------------	-----------	-------------------------------	---------------

